
ВОЛОБУЄВА С.В.,

доцент,
кафедра філософії та педагогіки,
Національний транспортний
університет (НТУ),
м. Київ

СУЧАСНА ГУМАНІТАРИСТИКА У З'ЯСУВАННІ ПРОБЛЕМ ДЕВІАНТНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті здійснено системний науковий аналіз явищ девіації в сучасному українському суспільстві; впорядковано термінологічний простір поняття «девіація»; підведено деякі підсумки становлення і еволюції девіантології. Автор висвітлює різновекторні ціннісні орієнтації в умовах масштабованого інформаційного впливу на людину, які призводять до «розхитування» свідомості та деформацій особистісного розвитку, а також подає аргументи на користь радикальної зміни девіантологічних парадигм; проблематизує поняття «девіація»; пропонує розмаїття підходів щодо його вивчення.

Ключові слова: девіація, девіантність суспільства, девіантні процеси, девіантогенні чинники, деформації розвитку, соціальні девіації.

В статье осуществлен системный научный анализ явлений девиации в современном украинском обществе; упорядочено терминологическое пространство понятия «девиации»; подведены некоторые итоги становления и эволюции девиантологии. Автор освещает разновекторные ценностные ориентации в условиях глобального информационного воздействия на человека, которые приводят к «расшатыванию» сознания и деформациям личностного развития, а также подает аргументы в пользу радикального изменения девиантологических парадигм; проблематизирует понятие «девиации»; предлагает разнообразие подходов к его изучению.

Ключевые слова: девиация, девиантность общества, девиантные процессы, девиантогенные факторы, деформации развития, социальные девиации.

The article presents a systematic scientific analysis of the effects of deviation in the Ukrainian society; updated terminology space concept of «deviation»; summarized some results of the formation and evolution deviantology. The author highlights the multi-vector value orientations in terms of scalable information of human exposure that lead to the «loosening» of consciousness and strain development, and also provides arguments for radical change deviantology paradigms, determine the problematic of term «deviation», offers a variety of approaches to its study. The main objective of the proposed publication – socio-philosophical analysis of deviant phenomena in modern Ukraine. The object of research is the identity in terms of social transformation. The author defend the idea, that the task of the present in solving problems of deviance Ukrainian society is the integration of all areas of modern humanities (philosophy, sociology, religion, psychology, psychiatry, pedagogy, law); their community (synergy); establishment of the basis of effective means for the prevention and correction of deviant phenomena. Since the material is controversial nature, the prospects for further study author sees the continuation of systematic philosophical analysis of the phenomena of deviation in modern Ukraine; scientific interpretation of this phenomenon; analysis of real or «imaginary» threats that are associated with it; highlighting the consequences of deviant expressions to the development and formation of the young generation.

Key words: deviation, society deviance, deviant processes, deviation factors, strain development, social deviation.

Актуальність дослідження. Глобалізаційні зміни кінця ХХ – початку ХХІ ст. охоплюють усі сфери буття людини, життєдіяльності суспільства. Вони також впливають на особистісне світовідчуття та світосприйняття, процеси самоідентифікації людини в соціальному, культурному, політичному, релігійному, національному просторі. Сучасна економічна та політична криза, що охопила увесь світ, є лише складовою системної кризи, яка постає зовсім не випадково. Немає сумніву, що основою останньої є криза духовна, причини якої – хибна самооцінка особистості, невдоволеність власним буттям, криза сенсожиттєвих і ціннісних орієнтирів. Нове тисячоліття знаменує собою зміну пріоритетних векторів розвитку соціуму та репре-

зентує поглиблений інтерес західних і вітчизняних вчених до наукового осмислення окремих аспектів феномену девіації.

Про складність і неоднозначність девіантних проявів, які спостерігаються в культурі сьогодення, свідчить відсутність єдиного погляду на їхню природу у середовищі дослідників, експертів, аналітиків. Деякі з них пов'язують динамічні зміни національної свідомості й форм поведінки людини з глобальною експансією західних цінностей («вестернізація», «американізація»). Інша група дослідників звертає увагу на стрімку експансію певних зразків східної культури у західний світ («орієнталізація»). Крім того, відбувається локальне формування й стрімке поширення різноманітних форм субкультур, які суттєво

впливають на мораль, релігію, базові цінності, традиції суспільства, викликаючи серйозну напругу між окремими соціальними групами, а іноді, й породжуючи глибинні механізми суспільних трансформацій. Наслідком соціальних змін і тривалих кризових процесів в економічній, фінансовій, духовній, політичній сферах є значне зростання різноманітних девіацій.

Відтак, сучасна Україна, де зосереджена багатоманітність девіантогенних чинників, може служити полігоном дослідження аномій суспільного розвитку.

Наразі, проблема девіантності завжди розглядалася провідними мислителями невідривно від загальної проблематики людини. В основі більшості девіантологічних теорій лежать філософські пошуки, що сягають вчень Платона, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегеля, К. Маркса. Особливо бурхливим був інтерес до вивчення девіацій серед суспільствознавців ХХ століття. У цей період в Західній Європі і США був створений ряд антропо-біологічних, психологічних і соціально-філософських концепцій (Ч. Ломброзо, У. Шелдон, З. Фрейд, Е. Фромм, П. Сорокін, Т. Парсонс, Н. Смілзер та ін.), які стали фундаментальними, базовими теоріями девіації. Після загального визначення поняття девіантної особистості, яке, до речі, здійснили Е. Дюркгейм та Р. Мертон на початку ХХ сторіччя, науковці традиційно розуміють її як таку, поведінка якої відхиляється від визнаних у суспільстві нормативів і негативно впливає на соціум [2].

Соціальні інститути, вирішуючи задачу аналізу девіантної особистості, послуговуються нині надбаннями спеціальних наук, якими є, зокрема, юриспруденція, психологія, соціологія, релігієзнавство, педагогіка, медицина, психіатрія тощо. Дослідники різновекторно та суперечливо підходять до тлумачення чинників, які провокують девіантні прояви, призводять до деконсолідації соціуму, викликають напруженість у політичній, етнона-

ціональній, релігійній сферах життєдіяльності суспільства. Разом з тим, нині є нагальна потреба у розробці комплексної філософської концепції вивчення девіантогенних чинників, завдяки якій ми зможемо реально осмислити найбільш суттєві прояви девіації та еволюцію особистості у контексті розвитку всього спектра суспільних відносин. Віднайти методологічні й аксіологічні підстави до формування нової палітри духовності, творення нових світоглядних засад – невідкладне завдання сучасної гуманітаристики.

Мета пропонованої публікації – філософське обґрунтування соціальних детермінант девіантної поведінки сучасної особистості у контексті нових суспільних реалій.

Мета наукового дослідження обумовила вирішення наступних завдань: розглянути еволюцію поглядів на проблему соціальних відхилень та окреслити основні напрямки дослідження девіантності як суспільного феномена в соціально-філософському контексті; висвітлити специфіку соціальних детермінант девіантної поведінки; здійснити аналіз різновекторних ціннісних орієнтацій в суспільстві, які призводять до «розхитування» свідомості людини та деформацій особистісного розвитку.

Щодо висвітлення основної проблеми. Очевидно слід розпочати з того, що девіація як фактор соціального буття є предметом саме суспільно-гуманітарного пізнання. Проблема девіантної поведінки та її корекції завжди була важливою у педагогіці, психології, кримінології, але останнім часом вона набуває масового характеру, широкого соціального звучання. Аналіз наукової літератури виявив, що наявна велика кількість джерел з вищезазначеної проблематики не забезпечує її комплексного бачення. Сучасні вітчизняні та зарубіжні автори переважно розглядають окремі прояви девіантності. Принагідно зауважимо, що негативною рисою багатьох наукових публікацій останнього часу стало

надмірне захоплення авторами подачею інтелектуально недопрацьованої інформації, а іноді, репродукуванням одних і тих самих фактів. Вочевидь, немає єдиної точки зору щодо визначення поняття девіантної поведінки, а також її причин та наслідків. Стисло про це.

До певного часу найпоширенішою у девіантології була конструкція «девіантна поведінка» (*deviant behavior*). Девіантна (тобто із відхиленням – від лат. *deviatio* – відхилення) поведінка завжди була пов'язана з певною невідповідністю людських вчинків, дій, видів діяльності, поширених у суспільстві або його групах, домінуючим цінностям, правилам (нормам) і стереотипам поведінки, очікуванням, установкам тощо. Це може бути не лише порушенням формальних (правових) або неформальних (мораль, звичаї, традиції, релігія) норм, а й девіантний спосіб життя, девіантний стиль поведінки, котрий не відповідає канонам, прийнятим у конкретному суспільстві, середовищі, групі.

Безперечно, **девіантна або ж відхильна поведінка** – це та поведінка індивіда чи групи людей, яка ігнорує загальноприйняті конструкти (підвалини) моралі, релігії, права тощо. У період різких переломів у суспільстві часто порушується баланс буття і свідомості, спотворюються духовні й культурні орієнтири, релігійні, нормативно-правові цінності. Відбувається розрив між прагненням до швидкого зростання матеріального добробуту і відсутністю важелів суспільної регуляції. Звернімо увагу й на те, що однією з передумов соціальної девіантності є відсутність у людини можливостей самореалізуватися, самоактуалізуватися. Неспроможність індивіда віднайти сенс свого буття іноді стає передумовою його маргіналізації. Ця проблема гостро звучить у працях В. Андрущенка, А. Бичко, М. Дмитрієвої, М. Михальченка, М. Мокляка, Е. Гансової, Л. Сохань, І. Надольного, В. Муляра, М. Чурсова та ін. Ще донедавна

деякі науковці (А. Бандура, Дж. Роучек, М. Сушинський, І. Пасько, Г. Радова) відстоювали позицію суспільного обґрунтування явища девіації, а тому свої наукові розвідки спрямовували на висвітлення кризових, «транзитних» періодів у суспільстві, які, власне, провокують соціальні, релігійні та політичні негаразди, а тому призводять до відчуження, маргіналізації окремих верств населення у якості причин девіантогенних проявів. Останнім часом з'являється все більше публікацій (К. Меннінгер, Д. Ейбрахамсен, Ш. Глюк, Г. Годдард, Е. Фачс, К. Хіате та ін.), автори яких намагаються довести, що девіантна поведінка – це, перш за все, приклад клінічної патології, в основі якої – деформація, аномалія розвитку, що невинно призводить до руйнації людської особистості, а тому відповідною проблемою мають опікуватися експерти в медицині, психології, психіатрії.

У соціально-філософських працях М. Фуко, В. Андрущенка, М. Михальченка аналіз девіантних процесів здійснюється шляхом комплексного залучення потужних соціальних регуляторів. На думку відомих дослідників сучасності (Г. Горак, В. Табачковський, І. Пасько, В. Ковалець, І. Козловський) у профілактиці й корекції девіантних проявів важлива роль громадянського суспільства, релігії, котрі мають істотний вплив на свідомість та поведінку особистості. Так, С.А. Беличева [1] серед різних форм соціальної дезадаптації і асоціальної поведінки виділяє криміногенні прояви. В.Д. Менделевич [4] відзначає існування клінічних форм девіантної поведінки, до яких можна віднести агресію і аутоагресію; алкоголізацію; наркотизацію; аномалії сексуальної поведінки; надцінні психологічні та релігійні захоплення (від релігійного фанатизму – до різновидів маній); характерологічні і патохарактерологічні реакції (емансипації, різноманітні групування, опозиції та ін); аморальні (неестетична поведінка, комунікативні девіації). Н. Смелзер [5]

описує найбільш жакливі види деіації (вбивство, інцест, суїцид, згвалтування), які завжди викликають соціальне засудження. Як бачимо, майже відсутні системні дослідження проявів деіації, існують різноманітні підходи до висвітлення природи зазначеного феномену.

Звернімо увагу й на те, що *деіантна поведінка* – це специфічний спосіб кореляції буття суспільства і буття особистості, виявлення ціннісного відношення індивіда до суспільного устрою. Онтологічними умовами феномена відхиляючої поведінки виступають соціально-економічні, політичні, релігійні чиники; сімейно-побутові відносини; соціально-культурне оточення; міжособистісні стосунки і т. ін.

До речі, термін «деіантна поведінка» вживається не тільки для позначення дій конкретної людини, але й для опису певних соціальних явищ: якщо у першому випадку мова йде про відхиляючу поведінку особистості, то у другому – про соціальне відхилення, деформації суспільного розвитку, аномії соціуму. Втім, у сучасному суспільстві домінує свавілля як ціннісний орієнтир, і при цьому говориться про «свободу». Нею виправдовуються сексуальні збочення, релігійні секти, пияцтво, самогубство, незрозумілі молодіжні субкультури тощо. Безперечно, негативні форми деіації є соціальною патологією, вони дезорганізують суспільство, підривають його основи і завдають значної шкоди.

Українська держава сьогодні дійшла до стану розколу, ворожість до чужих думок зростає, а нетерпимість, сила і примус стають головними аргументами у суперечках (події Майдану; політична ситуація в Криму; на сході, півдні України тощо). Навряд чи все це може радувати, але науковий підхід полягає у тому, щоб знайти закономірності описаних процесів. Адже у перехідні періоди, в часи соціальних катаклізмів та економічних криз, загострення політичної й інтелектуальної конкуренції, різні фанатичні забобо-

ни, релігійно-ідеологічні вірування, політичні вподобання не тільки можуть стихійно та ненавмисно впливати на поведінку людей, але й свідомо, цілеспрямовано використовуватися лідерами та політичними групами, партіями для досягнення своєї мети.

Ми боїмося злочинності, тероризму, релігійного та ідейного фанатизму, проявів екстремізму, наркоманії, токсикоманії, а ці явища – реалії нашого життя. Вони складаються у небезпечну, тривожну картину світу.

Отже, сучасна реальність України переобтяжена й надзвичайно деформована надмірним поширенням асоціальних, деіантних явищ. Соціально-економічні трансформації переходного періоду виявилися серйозним випробуванням для здатності населення пристосуватися до нових умов життя. Значні групи людей опинилися за межею бідності і, як наслідок, збільшилася кількість аутсайдерів (безпритульних, представників секс-бізнесу, хворих на алкоголізм та наркоманію), що не змогли адаптуватися та опинилися на узбіччі суспільства; люди просто «випали» із соціально-схвалюваних зв'язків. Погіршення соціального самопочуття через невпевненість у завтрашньому дні, відсутність життєвих перспектив та страх залишитися без роботи призвели до ще більшого послаблення культури та навичок збереження як фізичного, так і психічного здоров'я, а тому стали передумовою поширення деіантних явищ.

Більшість науковців під деіантною поведінкою розуміє: 1) вчинок, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам); 2) соціальне явище, виражене у масових формах людської діяльності, яке не відповідає офіційно встановленим суспільним канонам.

У першому значенні деіантна поведінка – предмет наукових пошуків психології, педагогіки, психіатрії, у другому – філософії, соціології, релі-

гісзнавства. Зрозуміло, таке дисциплінарне розмежування є досить відносним. В будь-якому випадку, вихідним для розуміння відхилень служить поняття «норма», яка визначає історично сформовану у конкретному суспільстві межу, міру, інтервал дозволеного поведінки людей, соціальних груп, соціальних організацій. Соціальні норми складаються як результат адекватного чи перекрученого відображення у свідомості й вчинках людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства. Тому вони або відповідають законам суспільного розвитку, або вступають у протиріччя: релігійне, політичне, ціннісне, суб'єктивістське, міфологізоване (відображення об'єктивних закономірностей). Цікаво, що у такому випадку аномальною стає саме «норма».

Ось чому соціальні відхилення можуть мати для суспільства різні значення. Позитивні служать засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних чи реакційних стандартів поведінки (соціальна творчість). Негативні девіації – дисфункціональні, вони дезорганізують систему, підриваючи часом її базові основи (соціальна патологія).

Отже, границі між позитивними і негативними формами девіантної поведінки досить мінливі як в часі, так і в просторі. Крім того, одночасно існують різні «нормативні субкультури» (від наукових співтовариств і художньої «богеми» до співтовариств наркоманів і злочинців).

Немає сумніву в тому, що сьогодні нам не обійтися без системного гуманітарного підходу до оцінки соціальних девіацій. Явно назріла необхідність щодо вироблення універсальних критеріїв визначення різноманітних форм девіантної поведінки в контексті соціально-філософського замовлення. Відтак, особливої актуальності набуває аналіз зазначеної проблематики саме з філософських позицій, що сприяє виявленню буттєвих, онтологічних основ

девіації, визначенню сутнісних характеристик та евристичних можливостей концепції девіантної поведінки, осмисленню методологічних проблем, що постають в ході наукового аналізу девіації. Безперечно, девіантна поведінка з часів виникнення суспільства завжди являла собою небезпеку для соціальної стабільності, загрозу для життя людей, а тому вважалась небажаним явищем. Суспільство ж, у свою чергу, намагалось попереджувати та, по можливості, блокувати небажані форми девіантних проявів. Методи і засоби попередження девіантної поведінки визначалися соціально-економічними відносинами, суспільним буттям і суспільною свідомістю.

Не відкидаючи значення праць, що були видані раніше й залишаються достатньо значимими в науковому та методологічному аспектах, необхідно підкреслити, що умови, в яких формуються ціннісні орієнтації, стали сьогодні іншими. Не викликає сумніву наявність прямого зв'язку між неналежними ціннісними і смисложиттєвими орієнтирами та деградацією суспільства, деформацією його розвитку.

Таким чином, **результати наших досліджень і роздумів дозволяють дійти наступних висновків.** По-перше, нині існує нагальна потреба у переосмисленні духовних цінностей, смисложиттєвих орієнтирів у суспільстві, зміні детермінант людського буття, суспільної свідомості. По-друге, викликають серйозну тривогу останні події, що відбуваються в Україні: нестабільність усіх видів діяльності; невизначена політична, економічна, правова ситуація; поширення масової культури; відчуття розпачу, песимізму, депресії у більшості українців; соціальна незахищеність населення. Як результат, можемо констатувати: *брак духовної культури сприяє деконсолідації соціуму.* Така ситуація для нормальної людини і нормального суспільства просто абсурдна.

Наостанок зазначимо: трансформаційні процеси, що відбуваються в

українському суспільстві обумовлюють нагальну потребу в системних дослідженнях девіантних явищ. На жаль, людська свідомість стає інколи безсилою перед натиском і провокаціями «досвідченого» Світу. Поведінка індивіда обезцінюється, рівно як і сама особистість. А тому варто зосередитись на розробці комплексної системи

профілактики й корекції девіантних проявів, кооперації досліджень низки галузей знань (філософії, соціології, релігієзнавства, психології, психіатрії, педагогіки, політології, кримінології), що дозволить знайти об'єктивне рішення у нескінченній грі Людини зі Світом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Беличева С.А. Основы превентивной психологии. – М.: Редакционно-издательский центр Консорциума «Социальное здоровье России», 1993. – 199 с.
2. Дюркгейм Э. Норма и патология // Рубеж (Альманах социальных исследований). – 1992. – № 2. – С. 82-88.
3. Людина і культура в умовах глобалізації // Збірник наукових статей. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2003. – 400 с.
4. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения: Учебн. пособ. – М.: МЕДпресс, 2001. – 432 с.
5. Смелзер Н. Социология. – М.: Феникс, 1998. – 688 с.